

ADIGE DİLİNDE SESLER VE KARMAŞIK SESLER ARASINDAKİ AYRIM SORUNLARI PROBLEMS OF DIFFERENTIATION OF SOUNDS AND COMPLEX SOUNDS IN THE ADYGHE LANGUAGE

АДЫГЭБЗЭМ И МАКЪ ЦХЪХУЭХЭМРЭ ЗЭХЭТХЭМРЭ Я ЗЭХЭГЪЭКІЫКІЭ

Ümetov Murat Anatolyeviç
Kardanov Musadin Latifoviç

Sayı 5, ss., 1-11.

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi: 24.12.2024

Kabul Tarihi: 04.02.2025

Değerlendirme: Çift Taraflı Kör Hakemlik

Etik Bildirim: lisaniyatstudies@gmail.com

İntihal Denetimi: Yapıldı. (İntihalnet)

Etik Beyan: Bu çalışma, etik kurul izni gerektirmeyen nitelikte olup kullanılan veriler literatür taraması/yayınlanmış kaynaklar üzerinden elde edilmiştir.

Çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Lisans Bilgisi: Dergimizde yayımlanan çalışmalar, CC-BY-NC-ND lisansı ile açık erişim olarak yayımlanmaktadır.

Issue 5, pp., 1-11.

Article Type: Research Article

Submitted: 24.12.2024

Accepted: 04.02.2025

Evaluation: Double-Blind Review

Ethics Declaration: lisaniyatstudies@gmail.com

Plagiarism Check: Done. (İntihalnet)

Ethics Statement: This study does not require ethics committee approval, and the data used was obtained through a literature review/published sources. It is hereby declared that scientific and ethical principles were adhered to throughout the preparation, and all references are cited in the bibliography.

License Information: The studies published in our journal are published as open access with the CC-BY-NC-ND license.

Atıf Bilgisi / Reference Information:

LATİFOVİÇ, K. M. ANATOLYEVİÇ, Ü. M. (2025) PROBLEMS OF DIFFERENTIATION OF SOUNDS AND COMPLEX SOUNDS IN THE ADYGHE LANGUAGE, *Lisaniyat Studies Uluslararası Filoloji Araştırmaları Dergisi*, 5, 1-11

Ümetov Murat Anatolyeviç

Prof. Dr.

Kabardey-Balkar Devlet (Kh. M. Berbekov) Üniversitesi

umetovma@yandex.ru

ORCID: 0009-0009-2519-495X

Kardanov Musadin Latifoviç

Doç. Dr.

Kabardey-Balkar Devlet (Kh. M. Berbekov) Üniversitesi

musadin07@mail.ru

ORCID: 0009-0002-2347-8878

stract

The aim of this study is to solve the problems of determining the composition and semantics of complex sounds in the Adyghe language (modern Kabardino-Circassian and Adyghe), both in a single phoneme [y] and in the composition of sounds, which directly affects the issues of phonetics, semasiology, word formation, and perhaps helps to reveal the full picture of the world perception of the entire ethnic group. At the same time, the article attempts to analyze the meaning of sound at the intersection of two sciences: linguistics and physics. Within the Abkhaz-Adyghe language group, especially among the modern Kabardino-Adyghe language group, the determination of the semantics of individual sounds and the delimitation of sound complexes by the method of internal reconstruction will make it possible to determine the archaic root morphemes of the period of their linguistic community, and the attempt to analyze the meaning of a particular phoneme outside the language plane will perhaps be a trigger for the development of an interdisciplinary direction not only in Abkhaz-Adyghe studies, but also in linguistics in general. It was possible to determine the meaning of the analyzed phoneme [y], which freely enters into a «coalition» with many consonants and also easily comes from the dense postposition, and vice versa, is carried to the preparation of the same consonant phoneme, which makes it possible to draw a conclusion about the possible universals and hierarchies of Adyghe sounds. The result of the conducted research is that it is possible to identify sound complexes in which [y] participates, which has a universal property and retains its original value regardless of the position occupied. It not only participates in the formation of new nominations, but can also change its entire semantic load, becoming a component of it from the position occupied in the word, while such an ability is not observed in other sounds.

Keywords: Adyghe language, historical phonetics, sound root, dynamics, wave, idiom.

Özet

Bu çalışmanın amacı, Adige dilindeki (modern Kabardey-Çerkes ve Adige) karmaşık seslerin bileşiminin ve anlambilimlerinin belirlenmesiyle ilgili sorunları, hem tek bir fonem [y] hem de seslerin bileşiminde, fonetik, semasiyoloji, kelime oluşumu konularını doğrudan etkileyen ve belki de bütün bir etnik grup tarafından dünya algısının tam resmini ortaya çıkarmaya yardımcı olacak şekilde çözmektir. Bununla birlikte makale, iki bilimin kesiştiği noktada sesin anlamını analiz etmeye çalışmaktadır: dilbilim ve fizik. Abhaz-Adige dil grubu içinde, özellikle modern Kabardey ve Adige dil grubu arasında, bireysel seslerin anlambiliminin ve ses komplekslerinin içsel rekonstrüksiyon yöntemiyle sınırlandırılmasının belirlenmesi, dilsel topluluklarının döneminin arkaik kök morfeplerini belirlemeyi mümkün kılacak ve belirli bir fonemin anlamını dilin düzleminin dışında analiz etmeye çalışmak, belki de sadece Abhaz-Adige araştırmalarında değil, genel olarak dilbilimde de disiplinler arası bir yönün gelişiminin bir tetikleyicisi olacaktır. Birçok ünsüzle özgürce bir «koalisyon» giren ve aynı zamanda yoğun postpozisyondan kolayca gelen analiz edilen fonemin [y] anlamını belirlemek mümkün olmuştur ve bunun tersi, Adige seslerinin olası evrenselleri ve hiyerarşileri hakkında bir sonuca varmayı mümkün kılan aynı ünsüz fonemin hazırlığına taşınmaktadır. Yapılan araştırmanın sonucu, evrensel bir özelliğe sahip olan ve işgal edilen konumdan bağımsız olarak orijinal değerini koruyan [y] 'nin katıldığı ses komplekslerini belirlemenin mümkün olduğudur. Sadece yeni adaylıkların oluşumuna katılmakla kalmaz, aynı zamanda

kelimedeki işgal ettiği konumdan da bir bileşeni haline gelen tüm anlamsal yükünü değiştirebilirken, diğer seslerde böyle bir yetenek gözlenmez.

Anahtar Kelimeler: Adige dili, tarihsel fonetik, ses kökü, dinamikler, dalga, deyim.

Гүпсысәпкь

Адыгэ бзәщәныгъэм гъуэгуанэ кыхь кыккыуауэ щымытми, щәныгъәл күүд елэжьыну хунәсаш, кьэхүтәныгъэ куухэр ирашыллаш. Шәч хәлхкыым, бзэм и грамматикэ ыхьэхэр джа зэрыхуам, ауэ зэгъзәхуэн, убзыхун хуей лүэхүгъуэхэр иджыри щыләш. Абыхэм ящыщ макъхэм яхәлынклә хьуну гүпсысәхэмрэ езы макъхэм я нәхьыбэр кызырыккыуэ-кызырыхәккыуэ щымыту зэрызэхәтыр. Гу зыламыта е щәныгъэ лэжьыгъэ зрамышләккыуэ кьәна апхуэдэ лүэхүгъуэр ди кьэхүтәныгъэм щызәхәдгәккыуэ иужь дихәш. Зы хьэрфым, ар дамыгъэ дапщәу зәхәмытми, зы макъ фәккыуэ кыгъәлгәгуәнккыуэ зэрыхыуным и кьүпхэм бзэр зезыхьэр щижыхьам деж, абы нәгуәшлә бгъәдыхьәккыуэ иләнклә зэрыхуану лъагъуэм тешәгуейш. Абхәаз-адыгэ бзә гүпым теухуауэ щәныгъэ лэжьыгъэ щыләхэр кьәдгәсәбәпу, дыздәмыарзәыр кьәдгәлгәгуәу, аккылгәу дащыдәху еплыккыуэ зедгәужьурә абхәазыбзәмрэ адыгәбзәмрэ зәпәтлытккыуэ «diachronic analysis» абыхэм зәдәщыхума хьуа [y]-м и күүшләр дубзыхуаш. Дамыгъэ зи гъусәхэм тыншу кьагуәккыуэ [y]-м макъ зәхәт мымащлә бзэм зәрыдиләр кьагәлгәгуәу. Абы ищылыжккыуэ, [y]-м зәрихьә күүшләр ар зи дәрәгуә макъым ккыуэ «postposition» е паккыуэ «preposition» зәрыщыгъуэм елыташ. Адыгәбзәм макъ [y]-р гүәжыхьауэ нәгуәшлә зыгуәрым зәрыхәмытыр шапхә кьәзыгәлгәгуәхэр кьәтхәш. Макъыр щыщылә щхәусыгуәур, абы бгәдәл күүшләр бубзыхун щхәккыуэ, логикә кьудей зәрыпәмылгәщынуур кьәтхүтә макъыр псалгә ләпкыуэ зәхуәмыдә күүдәым кызырыщыккыуэм кьагәлгәгуәу. Апхуәдиз псалгә зәмышхьәм зы макъым курыхуу пхих фәшәр кышыхәдгәккыуэ щхәккыуэ, бзәщәныгъэм и ккыуәккыуэ щызәфләха хьукыым. Абы кыхәккыуэ, бзәщәныгъәмрэ физикә щәныгъәмрэ я зәпылтыпәм дишәш. Дә кызырытлгәтәмккыуэ, атомым иккыуәккыуэ квант зәрыщыләм хуәдәу, макъым ккыуәккыуәпщккыуәш езым нәхьрә нәхь цыккыуәш күүшләр иккыуэ абыхэм ящыщ зыр физикәм ехәлгәуэ кыхыдогәккыуэ.

Гүкыбзә псалгәхәр: Адыгәбзә, фонетикәм и тхыдә, макъым и ләпсә, жьиджәрхәр, уалгә, гүаккыуэ.

Introduction

The phonetic structure of the Adyghe language has been studied at a fairly high level, but there are still questions regarding their semantic side and the definition of complex sounds. Linguists who studied the Adyghe languages (Urusov H.Sh., Shagirov A.K., Rogava G.V., Kerasheva Z.I.) noted the presence of sound complexes, which we agree with, but this direction did not receive further research either from themselves or later from modern linguists. In a comparative study of the phonetic structure of the languages of the Abkhazian-Adyghe language group, this fact was not given due attention, which prevents the definition of archaic sounds.

It is well known that sound is a minimal, non-articulate unit of language, whereas two-, three-, four-character letters of the Adyghe language (modern Kabardian and Adyghe) are considered one sound. We consider this approach to letters and sounds in the Adyghe language to be unreasonable, which prompted us to write this article. The analyzed phoneme of our study is [y] as part of the complexes gu, gu, ku, klu, ku, khu, hu, hu, lu. In our opinion, in the Adyghe language, each sound has its own meaning both in the plane of the language itself and at the junction of linguistics and physics, which is confirmed by the meaning of the phoneme we have deduced. The sound [y] analyzed by us, along with the vowels [a], [e], [s] and consonants [r], [m] is one of the most frequently used in the language, taking into account its presence in complexes.

The purpose of the study was:

1) Determination of the meaning of the sound [y] regardless of its position in the word and as a participant in the "coalition" in complexes; 2) identification of the semantics of the studied sound at the junction of linguistics and physics.

Results and discussion:

The reduction of several signs forming one letter to a single sound in the Adyghe language has so far not allowed us to deduce the meaning of each element from such a complex. Since one sound is not subject to further division, then in the Adyghe language, namely in modern Kabardian, there are 9 complexes (gu, gu,

ku, klu, ku, khu, hu, hu, lu), and plus to them (dzu, zhu, plu, tlu, tsu, SHIU) in modern In the Adyghe language, with the element [y], they should not have decomposed into smaller components. The analysis of a sufficient amount of lexical material makes it possible to clearly see that [y] does not become a secondary part of any complex, but is an independent, equal sound with its own meaning, which cannot be ignored. In letter complexes with the participation of [y], the letter y is used as a disconnecting sign on the letter, not pronounced in speech. It stands between the consonants before [y] in order in some cases to separate the meanings of words, since otherwise, the lexeme will give the word and the whole sentence a different meaning: krit'yu [krit'u] "pulling out"; – krit'u "what's raking out". In words where, according to grammatical rules, we write the letter s, it is completely absent in pronunciation. Before the sound [u] (gu, gu, ku, klu, ku, khu, hu, hu, lu, dzu, zhu, plu, tlu, tsu, Shiu), there is a barely perceptible pause, which can be indicated by the sign ['] on the letter: [kuarg'u] (Kyschiekishch) "He turned out to be a raven", [ishkh'u] "eating", [Kipki'u] "jumping out". In order to pronounce [s] in such examples, you have to make an effort to artificially drive this sound there, since there is no other designation on the letter to separate the letters. Another defining fact of the free functioning of [y] outside the complexes are examples from the Western (modern Adyghe) dialect of the Adyghe language. In the eastern (modern Kabardian), the action "come to me / come to me" is indicated by the word "Kakiue", whereas in the western version [y] disappears from the klu complex, passing from the vowel [e] to [o] – Kakio. There are also examples of guegu – gyogu "road"; kuesh – kyosh "brother"; kueh – ko "thigh"; guedz – kotsy "pshchenitsa"; kuelen – kyolany "motley"; huehu – hohu "toast"; huepsegue – hyopsag "temptation". Adyghe words is noted in all works on the comparative grammar of modern Kabardian and Adyghe languages. We called the derivation of the meanings of individual sounds in the complexes indicated above, as well as those not affected in this study, quantum linguistics. In physics, quanta are known for being an indivisible part of any quantity, for example, a quantum of energy. Based on this approach, we can say that the letter klu in the Adyghe language is not one sound, but a complex of three sounds, which, in turn, consist of three quantum values, and kiu is a complex of [k] (shade [k]) + [y].

No matter what positions the sound under study is in, it retains a certain semantics, which at the linguistic level can be designated as "masculine", and at the junction of linguistics and physics "vibrating channel / vibrating waves". It is well known that the Thyme "ear" (ear) catches sound vibrations, but in order to catch them, you need to make them sound "lun" (make a sound). In the Adyghe examples, Geiun "make a sound" (make a sound), delwen "listen" (to listen), Thekiume "ear" (ear), zuun "ring" (ringing), the same [y] is present in the meaning of "vibrating channel/vibrating waves" (vibrating channel/vibrating waves).

The conducted research also excludes one of the well-established opinions in adygovology, which allegedly [y] is a semivowel sound, whereas it should be recognized as a pure consonant.

The meaningful side of the sounds of the Adyghe language at the quantum level requires further research at the intersection of linguistics and other natural sciences, which will help to understand not only the philosophy of an individual people, but also reveal many secrets of the universe.

Хэзыгъэгъуазэ

Щлэныгъэ и лъэныкъуэкIэ адыгэбзэр джын зэрыщIадзэрэ илъэсищэ хуэдиз хъууэ аращ. Адыгэбзэм дэ иджырей къэбэрдей-шэрджэсыбзэри адыгеибзэри къыдогъэубыд. Грамматикэ (бзэхабзэ) и лъэныкъуэкIэ джа мыхъуа Iыхъэ къэнакъым икли ахэр зытрагъэува дапхъэр Iейуэ къэплъытэ хъунукъым. ЩлэныгъэлIхэр нэхъ мащIэу зылъыIэса бзэ Iыхъэхэм ящыщ семантикэмрэ этимологиемрэ.

Абхъаз-адыгэ бзэ гупым хиубыдэ бзэхэм я фонетикэ ухуэкIэр зэгъэпщауэ, зэлъытауэ щлэныгъэ лэжыгъэ куэд щыIэщ, абыхэм ящыщ куржы щлэныгъэлI Рогавэ Г.В., урыс бзэщлэныгъэлIхэу Климов Г.А., Лопатинский Л.Г., Трубецкой Н.С., Яковлев Н.Ф., абхъаз щлэныгъэлI Шакрыл К.С., адыгэ бзэщлэныгъэлIхэу Абдокъуэ А.И., Къумахуэ М.А., Шагъыр А.К., Урыс Хь.Щ. сымэ, нэгъуэщIхэми я къэхутэныгъэ лэжыгъэхэр. Апхуэдэу адыгэбзэм гулъытэ хуащIащ европей бзэщлэныгъэлIхэу А. Дирр, Ж. Дюмезиль, Э.Х. Койперс, Д. Месарош, К. Боуда, Г. Балинт, нэгъуэщIхэми.

Зи гугъу тщы щэныгэалхэр адыгэбзэм и псалъэ лъабжьэм и зэхэтыклэм куэдрэ тетхыхъаш. Урыс Хь.Щ. зэрыжилэмклэ, пасэ адыгэбзэм макъзешэу тлу флэкл илакъым – ы-мрэ, э-мрэ. Икли абы кызырибжамклэ, псалъэ лъабжьэ кызырыкыуэм я бжыгъэр 1300 мэхъу, абыхэм щыщү 270-р макъзешэ э-клэ еух (Урыс,1980, н. 31). Ауэ щэныгэалым зи макъ дэкыуашэм мыхъэнэ зыбжанэ бгъэдэлъу кыщилъытэр гурылугъуэкъым.

Яковлев Н.Ф. зэритхымклэ, адыгэбзэм хэт псалъэхэр макъ дэкыуашэмрэ макъзешэмрэ зэхыхъэурэ кэхъуаш (Яковлев,1948, н. 211), ауэ абыи макъ дэкыуашэ зыбжанэ зэклэлъхъэужьу кыщыкыуэ щапхъэхэр иубзыхукъым, псалъэм папщлэ, *сщыгъупщаш* «unutmuşum», *дгъуэтынккыым* «bulamayasagız», *щхьэпрыдз* «üstünden at». Псалъэхэм макъ дэкыуашэу тлу, щы зэбгъэдэту, макъзешэ яхэмыту къокыуэ икли абыхэм яку макъзешэ дэтар дэкыуэдыкыуэ тхужыланукъым, сыт щхьэклэ жыплэмэ абыхэм я кум ы дэдгъэуэу щытмэ, псалъэм пкырыль мыхъэнэм зехъуэж: *сщыгъупщаш* «biri beni unuttu» – *сщыгъупщаш* «bir şeyi unuttum». Япэ псалъэм хэль лэжыгъэр зыгъэзащлэ щхьэмрэ етланэ псалъэм хэль лэжыгъэр зэфлэзыгъэкымырэ цыху зырызщ.

Адыгэ бзэщэныгэал цлэрыуэ Къумахуэ М.А. кызырилъытэмклэ, кызырыгуэкл псалъэ лъабжьэхэр (макъ дэкыуашэ + макъзешэ) кавказ кхъхъэлэ бзэхэм зи лъэхъэнэм кыщыхэхъукыуэ кэплъытэ хъунукъым (Къумахуэ, 1981, н.259). А лэжыгъэ дыдэм абы щетх: *псэ* «guh», *плъэ* «izle», *бгы* «dağ», *пллы* «dört» псалъэхэмрэ абыхэм хуэдэхэмрэ, зи псалъэ лъабжьэу кэплъытэ хъунуц (Къумахуэ, 1981. н.264), нэгъуэщлэ жыплэмэ ахэр зэрыхъур зи лъабжьэ закыуэщ, ауэ а псалъэхэм ябгъэдэлъ купщлэр щэныгэалым кызылпкырихкыым.

Ищхьэклэ кыщыдгъэлъэгъуа бгъэдыхъэклэхэм къащхъэщыкыуэ дэ гулътэ зыхуэтщлар псалъэ лъабжьэ кызырыгуэкл кудейхэркыым, атлэ абыхэм хэт хьэрфхэм я бжыгъэм текстхэм узэрыщрихьэллэрц икли апхуэдэ кыуэклэм тету нарт эпосым щыщ зи тхыль псо зэпкырытхаш (Адыгэ лүэрыуатэ,1963).

Ди къэхутэныгъэм кызыригъэлъэгъуамклэ, псом нэхъыбэу урохьэллэ хьэрфзешэ э-мрэ (мин 54-рэ), ы-мрэ (мин 31-рэ). Мыбдеж зи лүэхугъуэ кыщыхэгъэщыпхъэщ – адыгэ тхыбзэм у-мрэ ар дамыгъэу зыхэт хьэрфхэмрэ яужь ы-р зэрыщыдмытхым кыыхэклэ, абы и бжыгъэр нэхъ мащлэу кыщыгъэсэбэпа щхьэклэ, кыщытпсалъэхэр хыубжэу щытмэ, бжыгъэклэ э-м нэхърэ нэхъ мэщлэнукъым. Ещанэ увыплэр иубыдащ а-м – мин 22-рэ хуэдиз. Хьэрф дэкыуашэхэм ехьэллауэ псом нэхъыбэу ущрохьэллэ р-м (мин 20670-рэ), м-м (мин 15840-рэ), у-м (мин 13200-рэ). Текстхэр щхьэхуэ-щхьэхуэу къапщтэмэ, зи гугъу тщы хьэрфзешэхэмрэ хьэрф дэкыуашэхэмрэ я увыплэр зэблахунклэ мэхъу, ауэ р-р сытым дежи япэу къонэ.

Тхылым етщлэкла анализым кыпкырыкыуэ, ди къэхутэныгъэр зытегъэпса у-р бзэм нэхъыбэ дыдэрэ узыщрихьэллэхэм ящыщ. Бзэхабзэм ехьэллауэ хьэрфхэм я бжыгъэм мыхъэнэ гуэри илэу кыщлэкыланукъым, ауэ дэ макъхэм ябгъэдэлъ купщлэр щэныгъэ зыбжанэм я зэпылтыплэм кыщытхутэну иужь дитщи, апхуэдэ щэныгъэгъэпс лэжыгъэм дежклэ абы мыхъэнэшхуэ илэщ.

Мурадыр

1)[у] макъымрэ ар макъзэхэтхэм (комплекс) дамыгъэу щашыгъумрэ бгъэдэлъ купщлэр псалъэ щапхъэхэр къэдгъэсэбэпурэ убзыхун; 2) къэтхутэ макъым бзэщэныгъэмрэ физикэмрэ я зэпылтыплэм деж щилэнклэ хъуну мыхъэнэр сэтей къэщлын.

Ди лэжыгъэм зи гугъу щытщл лүэхугъуэхэр зэфлэха хъунымклэ этимологием, фонетикэм и тхыдэм, семантикэм, псалъэ къэхъуклэм ехьэллауэ адыгэ бзэщэныгэалхэм я къэхутэныгъэхэр сэбэп хъуаш (Бырсыр Б., 2001; Гыш Н., 2008; Иуаныкыуэ Н., 2015; Шагъыр А., 1977; Къумахуэ М., 1981; Урыс Хь., 1980).

Адыгэбзэм и бзэхабзэхэр, макъхэм я кьежьэклар, псалъэ лъэпкыгыуэхэр, псалъэм и пкыгыуэхэр, синтаксисыр куууэ джа зэрыхъуам шэч хэлькыым, ауэ гулътэ нэс макъхэм ябгъэдэлъынклэ хъуну купщлэхэм ямыгъуэтауэ къэна лүэхугъуэщ. Этимологие и лъэныкыуэклэ псалъэ лъабжьэхэм я гугъу щашлэ, «кавказыбзэхэм зэдайщ» жыхуилэм нэхъ жыжьэ хэлэбахэкъым икли зи макъым мыхъэнэ

зетемыхуэ щыхуагъэфшар мащлэкъым. Дэ дызэрэплъымклэ, макъым бгъэдэлъынклэ хъуну купщлэр къахутэн щхьэклэ, бзэм и гъунапкъэхэм зэримыклар күүдэ зэран хъуаш.

Адыгэбзэм елэжъа бзэщлэныгъэлхэм [у]-р макъзешэ ныкьуэхэм хабжэ, и щхьэусыгъуэу къалъытэри зыт – абы сытым дежи пычыгъуэ къигъэхъуркъым, псалъэм папщлэ, *уы-нэ* «ev» псалъэм пычыгъуэ къэзыгъэхъур *ы-мрэ* э-мрэщи, ар (*у-р*) макъ дэклуашуэ къэлъытэн хуейщ, аүэ бзу «kuç» псалъэм [у]-м пычыгъуэ щехуэфри, макъзешуэ гъэувипхъэш. Зы лъэныкьуэклэ ар пэжт, зи гугъу тщлыр иджырей къэбэрдей псалъэклэм и закъуэу шытамэ, аүэ адыгэбзэ хъужыр абы и закъуэкъым, иджырей адыгей псалъэклэри къэлъытапхъэш. Апхуэдэу шыщытклэ, зи гугъу тщлы псалъэхэм кьухьэплэ адыгэ псалъэклэр къыщытлътэн хуейщ – *бзыу* (кьухьэплэ адыгэбзэ), *бзу* (кьуэклыплэ адыгэбзэ). Зэрытлътэгъуши, кьухьэплэ псалъэклэм макъзешэ *ы-р* хэтщ, апхуэдэу шыщытклэ, пычыгъуэр къэзыгъэхъур араш, атлэ [у]-р аракъым. Къэбэрдей бзэхабзэ къупхъэ яухам сатырым зы хьэрф къибнэу адрей псалъэ *лхьэр* епхьэклыу идэкъым, псалъэм папщлэ, *а-нэ* (мыпхуэдэу идэкъым), аүэ *у-р* дамыгъуэ зыхэт хьэрфхэм деж (*гъу, кьу, хъу...*) апхуэдэ хабзэ щылэжккъым, макъзешэ *ы-р* хабзэм димыгъэтхыу шытми, къызэрйтпсалъым щхьэклэ, псалъэ *лхьэр* иурегъэхьэклэ: *гу[ы]-щэ* (мыпхуэдэр пэжщ). Нэгъуэщлү жытлэмэ, иджырей бзэхабзэм дытету *у-мрэ* ар дамыгъуэ зи гъусэ хьэрфхэмрэ (*гу, гъу, ку, клу, у...*) яужьклэ *ы-р* къыщытпсалъу шытми, дигъэтхкъым. Апхуэдэ хабзэм и зэранклэ, пычыгъуэ къэзыгъэхъу макъзешэ *ы-р* хоклуадэ икли *гъуынэгъу* псалъэм иплэклэ *гъунэгъу*, *уынэ-м* иплэклэ *унэ*, *уыжъэ-м* иплэклэ *ужъэ* ттхын хуей мэхъу. Нэгъуэщлү зы къэклуэклэ – *у-м* ипэ *ы* шыщыта псалъэклэхэр къэбэрдей псалъэклэм щыхэклуэтыклаш, нэхъ тэмэму жыплэмэ бзэхабзэм лүдигъэхаш: *жъынду – жъындыу, мэву – мэвыу*.

Дамыгъэхуэ *гу, гъу, ку, кьу, клу, ху, хъу, лу*-хэм къагъэлъагъуэ макъхэр зыуэ зэрыщымытыр, атлэ ахэр макъ зэхэтү къызэрыклуэм ехьэллэ үпщлэхэр зэхэгъэкла хъумэ, теорие и лъэныкьуэкли, практикэ и лъэныкьуэкли мыхьэнэшхуэ илэнущ икли иужьклэ этимологием, псалъэ къэхъуклэм, фонетикэм, псалъэ лъэпкъыгъуэхэм, семантикэм хуэгъэпса лэжыгъэхэр щызэфлахклэ, сэбэп хъунущ. Апхуэдэу ди къэхутэныгъэм кьриклэу лүэхугъуэхэр абхъаз-адыгэ бзэ гупым хыхьэ бзэхэр зепэлъытауэ щаджклэ икли макъхэм ябгъэдэлъ купщлэхэр бзэщлэныгъэмрэ физикэмрэ я зэпылтыплэм зэрыщыдубзыхум ди темэм и пщлэр егъэлъагэ.

Щапхъэхэр, бгъэдыхьэклар, тетхыхьэхэр

Бзэщлэныгъэлхэм къызэралъытэмклэ, псалъэм папщлэ, Урыс Хь., Шагъыр А., Рогавэ Г., Клэрашэ З., адыгэбзэм күүдэ макъ зэхэтхэм ущрохьэллэ (Урыс,1980,н. 47; Шагъыр А.,2004, н. 39; Рогавэ Г., Клэрашэ З.,1966,н. 29), дэри апхуэдэ лүэху еплъыклэм арэзы дытохъуэ. Ди лэжыгъэм апхуэдэ макъ зэхэтхэм нэхъапэлүэ яла теплээр щыдубзыхужу, абыхэм шыщу дэтхэнэ зы *лхьэми* и къалэныр, ахэр зэхыхьа нэужьы, зэгъусэу ягъэзащлэ пцэрылтыр щызэхэдгъэклиным дыхэташ. Адыгэбзэм макъ зэхэт зэрыщызеклуэм и гугъу ящлэ, ар къалъыта щхьэклэ, а лүэху еплъыклэм зыщлэрамыгъэужьар мыгурылүэгъуэу къэнаш.

Иджыри къыздэсым адыгэ бзэщлэныгъэми, зэулуу абхъаз-адыгэ бзэщлэныгъэми этимологиие и лъэныкьуэклэ шрагъэклэуэклэ къэхутэныгъэхэм псалъэ лъабжъэ зэдай күүдхэр, макъзэпэджэж мымащлэхэр къыщыхагъэкла нэхъ мыхъумэ, зэщху хэт макъхэм зы купщлэ къыщыхуагъуэтыным хэтакъым. Псалъэ зэлъабжъэгъу зыбжанэм зэщху хэт макъхэр зы купщлэм хуашэнү иужь итами, а макъ дыдэм кьраха мыхьэнэр псалъэм и мылъабжъэгъухэм щилэнклэ хъуну халъэгъуэхакъым. Дэри зы щлэныгъэ статьяклэ үпщлэу шылэр зэфлэха хъуну дгъэувкъым.

Иджырей къэбэрдей псалъэклэм и бзэхабзэм, шэч хэмылту, щхьэусыгъуэ лъэпкъ имылуэ, *ы* хьэрфыр бзэм щигъэмэщлэш: *у-мрэ* ар зыхэт хьэрф зэгүэтхэмрэ я ужьклэ (*гу, гъу, ку, кьу, клу, ху, хъу, лу*) *ы-р* тхын зэрыхуэмейм, гурылүэгъуэу, зэхэщлыкыгъуэу къэтпсалъу шытми, абы нэхъ щхьэусыгъуэ шылаккъым. Апхуэдэ бзэхабзэм ягъэклэ пычыгъуэ къэзыгъэхъу хьэрфзешэр тхыгъэм къыщыдгъэсэбэпыжккъым. Сыт хуэдизу мы хьэрфым дытемытхыхьми, бзэхабзэр, тхэклар, къэпсалъыклар хъуэжын хуейуэ дгъэувкъым. Лэжыгъэм макъхэм ябгъэдэлъ мыхьэнэр къэтхутэн нэхъ щхьэусыгъуи щыдилэкъым.

Адыгэбзэм елэжьа, елэжь бзэщлэныгэалхэм ящлэ у-мрэ э-мрэ щызэтрихьэм (уэ) деж, ар иджырей адыгеибзэм [о]-м зэрыхуэклар: гъуэгу «yol» (кэбэрдей) – гъогу «yol» (адыгей); лъагъуэ – лъагъо «patika»; гъуэжъ – гъожьы «sarı»; гъуэтын – гъотын «bulmak»; гуэдэн – годэн «yan tarafına dikmek»; гуэчын – гочын «yandan herhangi bir şeyi bir şeyden koparmak»; куэ – ко «bacak»; гуэдз – коцы «buğday»; къуэлэн – къолэны «alaca-bulaca»; къуэш – къош «kardeş»; хъуэхуэ – хъохуэ «dilek-temenni»; хъуэлпсэгъуэ – хъолпсагъуэ «cazîr». Зэрынэрылъагъуци, макъ [у]-р тыншылуэу къыклэрыклащ г, гъ, к, къ, хъ-хэм, зи гугъу тщлы макъхэр зыуэ, зэхэмыту щытамэ, апхуэдэ луэхугъуэ къэхьунклэ лэмал илэтэкъым. Псоми зэращлэщи, бзэм нэхъ лыхъэ цыкы дьдэу, адэклэ бгүэш мыхъуу хэтыр макъырщ, ар зы жьы къыжьэдэклыгъуэу цыхум къепсэлъ, апхуэдэу щыщытклэ, гу, гъу, ку, клу, къу, хъу-хэм зы макъ флэкл къамыгэалъагъуэу щытамэ, пхүзэклэрычынүтэкъым.

Дыкызыхуэклуамрэ утыку къэклиуапхэмрэ

Щапхээхэм къызэрагэалъагъуэмклэ, [у] макъыр зи гъусэ дамыгээхэм тыншу къабгъэдокл, зи щхъэ хушытыж дэтхэнэ зи макъми хуэдэу, и увылэр ехъуэжыф, къэбэрдей бзэхабзэм абы и гъусэу къаклуэ [ы] макъыр къыклэриуда хъуащи, пычыгъуэ къыгээхуэ хуэдэу иджырей тхыбзэм игъэувми, макъзешэ ныкыуэ е макъ дэклиуашэ ныкыуэ къэмылтытауэ, макъ дэклиуашэ къабзэу бжыпхэщ. Жытла псом къагэалъагъуэ, абы бзэм щилэ мыхъэнэр нобэ къыздэсым и клэм нэсу зэфлэха зэрымыхуар.

[У]-р зэрагъусэм щхъэклэ, макъзэхэт гу, гъу, ку, клу, къу, кху, ху, хъу, лу-хэр, лүпэр зыухъурейуэ къэхуэ макъхэм псори хабжэ, къыщыхуэ щыплэклэ зэрызэхуэмыдэри къагэалъагъуэу (Шагъыр, 2004, н. 39, 41). Къуэклыплэ адыгэбзэм къыщхъэщыкылу къухъэплэ адыгэбзэм хэтщ *ply, mly, cy, шъу, шлу* хьэрфхэр, ауэ *кху-р* хэткъым. Куржы щлэныгэал Г. Рогавэ къызэрилытэмклэ, *mly-р ml-мрэ* пычыгъуэ къэзымыгээхуэ у-мрэ къатеклыжа зэхэтщ, зыуэ щымыту (Рогавэ & Клэрашэ, 1966, 29), апхуэдэ дьдэу къэхутакулэм хужелэ *ply-м* [ар дьдэм]. *Цу-м* ехъэллауэ къухъэплэмрэ къуэклыплэмрэ щыпсэу адыгэхэм я псалъэклэхэм щыщу щапхэа къэтхынщ: *тегъэцыуэн* «зыгүэр зыщыплэ тегъэувэн (псалъэм папщлэ, лэнэм)» – *тегъэуцапл* «тегъэуваплэ», «телхъэплэ». Япэ псалъэм зэрыщылъагъуци, *ц-мрэ у-мрэ* я кум хьэрфзешэ *ы* къыдоувэ, ар етланэ псалъэм щыхэтлэагъуэкъым. Псалъэклитым тепщыхьмэ, къухъэплэ адыгэхэм я деж *цу* щыхуар пасэ псалъэклэм макъ зэпэхъэхуэу щыта *ц-мрэ у-мрэ* арауэ жыплэ хъунуш. Г. Рогавэрэ адыгэ бзэщлэныгэал Клэрашэ Зейнэбрэ къызэралытэмклэ, *шлу-р* иужьылуэклэ *клахэ* псалъэклэм къыщыхэхуыкыжауэ араш (Рагова & Клэрашэ, 1966, н. 40), апхуэдэу щыщытклэ, зи гугъу тщлы макъри зыуэ щымыту зэхэтщ: *шлу+у*.

Цыхум *къаклуэ/къакло* «benim yönüme git» жытлэу зыщыхуэдгъазэклэ, псалъэр сыт хуэдэ лыхъэу зэхэтми, емыгупсысу, жетлар егъэзащлэ – и лъэ зэблихыу уздэщылэ лъэныкыуэмклэ къолэпхуэ. Апхуэдэу, *лукл* «geri çekil» щыжетлэклэ, нэхъапэм игъэзэщла луэхугъуэ дьдэр къегэалъагъуэ, ауэ иджы и лъэр зэблихыу ббгъэдокл. Етланэ луэхугъуэм дежи, дауи, а псалъэр зэрызэхэт лыхъэхэм егупсыскъым. Компьютерыр программэ гуэрым зэрытраухуэм хуэдэу, цыхур зэтеухуа хъуауэ, къыжралэр, зыщыгъуазэр егъэзащлэ. Курит еджаплэм щлэтлысхъа нэужь, *къаклуэ* «benim yönüme git» псалъэр зэрызэхэт лыхъэклэ зэпкърихын щхъэклэ, абы и псалъэ лъабжьэгъухэр кърагэгъуэтри, зызымыхъуэжу къэна лыхъэр псалъэ лъабжьэу ирагъэцыху: *къаклуэ, наклуэ, еклу, зоклуэ, къеклухъ*. Атлэ, абы щыгъуэ, *лукл* щапхэам и псалъэ лъабжьэр сыт? А лэжьыгъэ дьдэр зыхэлъ псалъэм *клу-р* хэтыжкыым, *кл* хъуаш.

Къуэклыплэ псалъэклэмрэ къухъэплэ псалъэклэмрэ зэщхъэщыкылу хэт макъхэр зэран хъуакъым, абыхэм ябгъэдэлъ купщлэ дьдэр үбзыхунымклэ икли, дэ дьзэрэплтымклэ, *дзу, жъу, ply, mly, cy, шъу, шлу, гъу, къу*, абыхэм хуэдэ адрейхэри зы макъыу къэплытэнү къызэремызэгъымклэ щапхээхэр куэдщ. Макъ зэхэтү къаклуэ *дзу+у, жъ+у, пл+у, ml+у, ц+у, шъ+у, шл+у, гъ+у, къ+у*, адрейхэри я плэ игъэуэжа хъумэ, псалъэ къэхуэклар, псалъэхэм, макъ щхъэхуэхэм ябгъэдэлъ купщлэр нэхъ пэжу үбзыхуа хъунуш.

Илыгъыу [ulygъ'у] псалъэр щыжытлэклэ, етланэу къаклуэ макъзешэ *ы* къэтпсалъкъым, ауэ тхыгъэм и деж къыщыдогэалъагъуэ, ар хьэрфзэпэхлэхуэ бзэхабзэм къищтауэ щытщи. *bl-р* къэдмыпсэлъ щхъэклэ, къабзэу *гъу-ри* къэтпсалъкъым, *гъ-мрэ у-мрэ* яку «жыдыхъэгъуэ» гүэр къыщоклуэ, абы къыхэклыу [ulygъ'у] а тлүм я кум диакритическэ дамыгэ (the diacritical mark) тедгъэуващ.

Апхуэдэ дьдэщ кѳуаргѳыу кѳыщлэклащ [кѳуаргѳ'у кѳыщлэклащ] «kuzgun olduđu ortaya çıktı»; *ишхыу* [ишх'у] «yemek yerken»; *кѳипкыу* [кѳипк'у] «dışarı atlayarak»; *кѳритхѳыу* [кѳритхѳ'у] «koparmak»; *ебгыу* [ебг'у] «lanetliyorken» псалъэхэми хэт гѳу, ху, хѳу, гу-хэм я Іуэхур зэрыщытыр.

Тхыгѳэм деж хѳэрф зепэщлэхыу ы-р кѳыщыдмыгѳэсэбэпмэ, псалъэ псом пкѳырыль гупсысэр ехѳуэж е абы зыри кѳимыкыыххэ ещл. Жѳабзэу дыщыпсалъэм деж, ы-м иплэклэ укѳуэдияуэ [уу] зэхэтх мэхѳу икли куэдым апхуэдэу ятх, ауэ ахэр псалъэм игѳуэт мыхѳэнэм егупсыскѳым:

кѳуаргѳыу [кѳуаргѳ'у] – *кѳуаргѳу* (önemi yok);

ишхыу [ишх'у] – *ишху* «kefir»;

кѳипкыу [кѳипк'у] – *кѳипкы* (önemi yok);

ебгыу [ебг'у] – *ебгу* (önemi yok);

кѳритхѳыу [кѳритхѳ'у] – *кѳритхѳу* «tırmıklayan şey».

Мыпхуэдэ щытыклэ дыщрихѳэллэр псалъэм и клэ кѳудейр аракѳым, атлэ зи гугѳу тщла хѳэрфзэхэтхэм у-р я щлгыѳуу дыщрихѳэллэ щыплэ псори апхуэдэщ:

кѳыумыт [кѳ'умыт] «kimseye bir şey vermemek» – *кѳумыт* «önemi yok»;

хыумысэ [х'умысэ] «sakin ekme» – *хумысэ* (önemi yok);

Іумых [І'умых] «kimseden hiçbir şey alma» – *Іуумых* «açılmamak (kapı)».

[У]-р зыбгѳэдэуэ дамыгѳэхэм кѳагѳэлягѳуэр зы макѳыу зэрыщымытыр кѳэпхутэ кѳудейклэ абыхэм ехѳэлауэ лажѳуу щылэр зэфлэха хѳукѳым, псом хуэмыдэу, этимологиемрэ гупсысэмрэ хуэунэтлауэ. Ди кѳэхутэныгѳэр зытегѳэпса у-м бгѳэдэлъ купщлэр сэтей кѳэтщыфмэ, абы псалъэ кѳэгѳэщыклэм щигѳэзащлэ мыхѳэнэр зэхэклынущ. Абы кѳыхэклэ, макѳ зэхэт жыхуэтлэхэм я закѳуэ мыхѳуу, зэдауэ хэмылѳу, у-р щѳхѳэхуэу зыхэт псалъэхэм и увыплэр зэмыщѳуу щихѳ купщлэр зэхэгѳэклыпхѳэщ.

Иджырей адыгэ бзэщлэныгѳэм *шу* псалъэм хэт у-м иэнклэ хѳуну купщлэм щлэныгѳэ лэжѳыгѳэ куэд ещлэкла щыхѳуащ (Шагѳыр А., Балъкѳэр Б., Рогавэ Г., Гѳыш Н., Кѳардэн М.). Кѳухѳэплэ адыгэм я деж псалъэм макѳзешэ хэтщ – *шыу*. Адыгэбзэм и псалъэ кѳэхѳуклэм тепщлѳыхѳмэ, кѳухѳэплэ адыгэхэм яхѳума хѳуа жылэклэр нэхѳыжѳщ. Кѳэбэрдей псалъэклэм [у]-р макѳзешэу кѳыщилѳытэ щѳхѳэклэ, пычыгѳуэ зыухуэр макѳзешэ [ы]-рщ. [У]-м щѳхѳэклэ макѳ дэклѳуашэ кѳабзэу зэрыжытлэм аргуэру мы щапхѳэр щыхѳэт тохѳуэ. *Шыу* псалъэм и япэ Іыхѳэм – *ш-м* «at» псэущѳэр кѳызэригѳэлягѳуэм щлэныгѳэллэхэм зыми шэч кѳытрахѳэкѳым. Апхуэдэу щыщытклэ, захуэт -у-м «цлѳыху» хэтлѳагѳуэныр икли псори зэхуэклѳа, зэхуэхѳуа хуэдэт. Ауэ [у]-м «цлѳыху» хэтлѳагѳуэу ямыдэу щапхѳэ куэд кѳоув: *уафэ* «gökyüzü», *байэ* «nefes almak», *уанэ* «eуег», *уэщ* «balta», *хѳэуа* «hava».

Адыгэ бзэщлэныгѳэллэ Шагѳыр А. кѳызэрилѳытэмклэ, адыгэбзэм хэт *шыуы* псалъэм абазэбзэм щыщ *чѳыгѳу*-р кѳыподжѳж. Абы и япэ Іыхѳэм *чѳы*-р «at» хелѳагѳуэ (Шагѳыр, 2004, н. 139). А псалъэ дьдэм и етлѳанэ Іыхѳэм щлэныгѳэлым кѳыхегѳуатэ *уа-м* (*yağla*) *цлѳыху* «insan», *цлѳыхубэ* «halk» мыхѳэнэ щилѳу.

Урыс бзэщлэныгѳэллэ Яковлев Н.Ф. адыгэ бзэщлэныгѳэллэ Іэщѳхѳэмаф Д. и гѳусэу *уанэ* «eуег» псалъэм и етлѳанэ Іыхѳэм *нэ* «eуег» щыхалѳагѳуэ, иужѳклэ *нэ* «göz» мыхѳэнэр игѳуэтауэ (Яковлев & Ащѳхѳэмахуэ, 1941, н. 271). Гурѳуэгѳуээкѳым, *нэ* «göz» псалъэм а мыхѳэнэр игѳуэтын ипэ а Іыхѳэм зэреджѳуу щытар икли *нэ-м* «göz» ипэ *нэ* «eуег» купщлэр зэрилэм е ар нэхѳапэу кѳежѳауэ кѳыщилѳытар. Мы псалъэ дьдэр куржы щлэныгѳэллэ Г. Рогавэ Іыхѳытлѳу егѳуэ: псалъэ лѳабжѳэ уэ-рэ щылэщлэхэм гѳуэгѳу яхуэхѳу зэхэжыхѳа суффикс –*нэ*-уэ (Рогавэ, 1956, н. 78). Мыбдеж –*нэ*- Іыхѳэм «хѳэпшып» (şey) кѳигѳэлягѳуэу адыгэбзэм щапхѳэ зэрыхѳэмытыр кѳыхэгѳэщыпхѳэщ. Г. Рогавэ зи гугѳу ищл «щылэщлэхэм гѳуэгѳу яхуэхѳу зэхэжыхѳа суффикс –*нэ*-р» иджырей адыгэбзэм апхуэдэ купщлэ щилѳу щытми, илэххэмэ, нэхѳапэлѳэм пыухыклауэ нэгѳуэщлэ мыхѳэнэ зэрилэм шэч хэлѳкѳым икли ар зэхѳэмыгѳэклауэ этимологиие и лѳэныкѳуэкли, купщлэ ехѳэлакли адыгэбзэм е абхѳаз-адыгэ бзэ гупым хыхѳэ бзэхэм я псалъэ

лъабжьэхэм яху шыта мыхьэнэр убзыхужа хьунукъым. Апхуэдэу шыщыткIэ, -нэ- Iыхьэм ехьэлауэ Г. Рогавэ и IуэхуеплъыкIэр захуэу къэплъытэ хьунукъым.

Щауэ/шъауэ псалъэм и етIуанэ Iыхьэм (уэ) адыгэ бзэщIэныгъэли Иуанокъуэ Н. зэрыхуигъэфашэмкIэ «псалъэр къызытекIам шыжилэр зыубзыхуж Iыхьэу» (üreten kelime olarak adlandırılan şeyle karakterize edilen bir nesne) къелъытэ (Иванонков, 2015, н. 156).

Адыгэ щIэныгъэли Гъыш Н. къызэрилъытэмкIэ, *уынэ* «ев» псалъэм хэт *уы* Iыхьэм «цIыху» къегъэлабгъуэ икIи зэрыпсалъэу «цIыхум и плэ (шыпсэуну)» жыхуилэ купщIэр кърех (Гъыш, 2008, н. 208). Абы зэритхымкIэ, «*уы* «цIыху» къэзыгъэлабгъуэ Iыхьэм дыщрохьэллэ *уыбзэ-н* «nazik olmak», (*уы* «цIыху» + *бзэ* - цIыхум и *бзэ* «insan dili» - Къ.М.) псалъэхэм, апхуэдэу *уды* (*уы* «цIыху» и *ды* «пхыкIыу», «зэхэдауэ», «үзэдауэ», «кудауэ» [ар дьдэм, 2008] шапхьэм. Иужь псалъэм (*уды*) щIэныгъэлым хужилам арэзы дьтэхуэкъым, сьт щхьэкIэ жыплэмэ абы и етIуанэ Iыхьэм *удыдыд*, *адыдыд*, *дыдыд мыгъуэ*, *дыдыд лей* псалъэхэм дыщыхуозэ икIи апхуэдэ мыхьэнэ къыщыпхуихынукъым.

БзэщIэныгъэли Бырсыр Б. зэритхымкIэ, *уы-р* глагол «fiil» лъабжьэщ икIи купщIэу тху къыхухегъэкI. ЩIэныгъэлым *уы/уэ-м* ехьэлауэ къыгъэлабгъуэ шапхьэхэм ябгъэдэлъ купщIэхэм къухьэплэ адыгэхэм я псалъэкIэм щимызакъуэу къэбэрдейхэм ейми ущрохьэллэ. Ауэ зы Iуэхугъуэм арэзы дьтэхуэкъым – этимологии и лъэныкъуэкIэ Бырсыр Б. къыгъэлабгъуэ шапхьэхэм хэт *у-р*, макъзешэ шыщIыгъуэ е шыщIымыгъуэ емыхауэ, зы мыхьэнэ пыухыкIам хуокIуэж. ЩIэныгъэлым иубзыхуа купщIэхэр, шэч хэмылъу, тхыдэм дьхэкIуэтэху, мыхьэнэ ялэр нэхъ мащIэ хьуурэ, зым нэс йолэбыхыж.

Бырсыр Б. зэрыжилэмкIэ, псалъэ лъабжьэ *-уы-м* «цIыху» мыхьэнэр илэу убыхыбзэм шыщ мыпхуэдэ шапхьэхэм дыщрохьэллэ: *быуа* «бэуэн» (nefes almak) (Бырсыр & Бырсыр, 2018, н. 43), *Уаихва* – убыххэм тхьэуэ къалъытэ (Бырсыр & Бырсыр, 2018, н. 9), *ды-уа* «хьэдэ» (ceset), *дыуалъа* «лIэгъуэ» (ölme zamanı) (Бырсыр & Бырсыр, 2018, н. 76).

Дэ дьзэрэплъымкIэ, *у-м* «цIыху» мыхьэнэ илыгъыу къэплъытэ щIэмыхьунум щхьэусыгъуэ зыбжанэ илэщ:

1. Цыхум шынамыщIа кIыгъэхэри хьэкIэкхьуэкIэхэри *мэбаУэ*;
2. «*ХьэУа*»-р цIыхум емылъытауэ шылэщ;
3. Энергиер (enerji) е псым и *Уэрагъыр* цIыхум елътыхьым;
4. *ТхьэкиУмэ* зилэр цIыхум и закъуэкъым;
5. *Уэм* къех *Уэших-Уэсыр* цIыхум елътыхьым.

Тхутэ макъым нэхъ пасэу купщIэ игъуэтар зэхэдгъэкIын щхьэкIэ, адыгэбзэм и лъэпкъэгъуэ абхъазыбзэм и бзэхабзэм дьхэлэбэнщ. Абхъазыбзэм и цIэпапщIэм илэ щхьэхуэныгъэщ етIуанэ щхьэм и закъуэ бжыгъэр подкласскIэ «alt sınıf» зэригуэшыр: цIыхухьу подкласс «erkek sınıfı» – *уара*, цIыхубз подкласс «kadınların sınıfı» – *бара* (Грамматика абхазского языка, 1968, н. 34). Апхуэдэ подкласс гъуэшыкIэ иджырей адыгэ псалъэкIэм хэткъым, ауэ ахэр къэзыгъэлабгъуэу шыта Iыхьэхэр хэмытыххауэ къыкIкъым.

Абхъаз бзэщIэныгъэли Л.П. Чкадуарэ адыгэ бзэщIэныгъэли З.И. КIэрашэмрэ къызэралъытэмкIэ, «абхъаз-адыгэ бзэ гупым хыхьэ бзэхэм япэщIыкIэ псалъэ лъэпкъыгъуэхэм я ухуэкIэр игъэтыншаш, итIанэ грамматическэ класс (dilbilgisi sınıfı) къэзыгъэлабгъуэ пкъыгъуэхэр Iуихыпаш; абхъазыбзэмрэ абазэбзэмрэ классым ехьэллэ Iуэхугъуэхэр нэхъ щIигъэтыншаш (Чукадуа & КIэрашэ, 2003, н. 10). Зи гугъуэ ящIыр Г. Рогавэ цIыху классрэ хьэпшып классрэ зыфищауэ шытахэрщ. ЩIэныгъэлIхэм жалам и зы Iыхьэ арэзы дьтэхуэу хьунуш, абхъазыбзэм къыщхьэщыкIыу иджырей адыгэбзэм цIыхухьумрэ цIыхубзымрэ защыхуагъазэм деж, зэпэщхьэхуэ зыщI псалъэ Iыхьэ зэрымилэмкIэ, ауэ *у-м* цIыху класс къызэригъэлабгъуэр шапхьэ гуркIэ къыщIэгъэбыда хьуакъым.

Иджырей къэбэрдей псалъэкӀэм зи купщӀэкӀэ зыкӀи зэщхӀэщымыкӀыу, зэхуэдэу, зыр зым и плӀэ ибгӀэувэми, псалъэухам зимыхӀуэжу къагӀэсэбэп зэпэху псалъэхэр хэтц икӀи ахэр зы хьэрфкӀэ фӀэкӀи зэщхӀэщыкӀыкӀым:

уошх «yemek yersin» – *бошх* «yemek yersin»;

уолъагӀу «görüyorsun» – *болъагӀу* «görüyorsun»;

уодж «okuyorsun» – *бодж* «okuyorsun»;

уодз «atiyorsun» – *бодз* «atiyorsun»;

уот «veriyorsun» – *бот* «veriyorsun»;

уотх «yazıyorsun» – *ботх* «yazıyorsun».

ЩапхӀэ къэтхӀахэмкӀэ зэрынэрылъагӀуши, псалъэ тӀурытӀурэ зэпэху глаголхэр зэрызэщхӀэщыкӀыр зы хьэрф къудейщ. Иджырей бзэхабзэм псалъэлупщӀэ у-мрӀэ б-мрӀэ етӀуанэ щхӀэр къэзыгӀэлъагӀуэ префиксу къелъытэ икӀи апхуэдэ еплъыкӀэр нобӀэрей бзэм дежкӀэ шыагӀуэ тхужыӀэнкӀым. БзэщӀэныгӀэлі Н.В. НовоспасскэмрӀэ А.А. АвагянрӀэ зэрыжалэмкӀэ, псалъэлупщӀэм лексикэ дамыгӀэм и мыхӀэнэр фӀэкӀуэдурӀэ бзэхабзэ купщӀэ егӀуэт (Новоспасская & Авагян, 2021, н. 89-104). Макъ къэскӀэ купщӀэ щхӀэхуэ зилӀэ адыгӀэбзэм зи гугӀу шыщӀыи хуей макъ-лъабжьэм бзэхабзэ мыхӀэнэ зэригӀуэтыр аракӀым, атӀэ абы и купщӀэр зымащӀэкӀэ екӀуэтэхыу аращ. Ауэ мыбдежи а лӀуэхугӀуэр лӀэныкӀуищӀкӀэ щокӀуэкӀи:

1. ПсалъэлупщӀэм и мыхӀэнэр псалъэ ззыхӀуэкӀи аффиксым ейм хуокӀуэ, етӀуанэ щхӀэр къыгӀэлъагӀуэу: *уокӀуэ* «gidiyorsun»; *уоджэ* «okuyorsun», *уумыт* «verme»;
2. Хьэрфым и увылӀэ щхӀэхуэхэм абы и купщӀэр шыфӀэкӀуэдащ: *унэ* «ev», *уанэ* «euer», *бзу* «kuş», *буун* «böğürmek»» *зауэ* «savaş»;
3. Иджырей бзэм зы макъыу къылъытэ хӀуауэ макъ зэхэт къэгӀэхуэным и зы дамыгӀуэу хоувӀэ: *гу*, *гӀу*, *ку*, *кӀу*, *кӀу*... .

ИщхӀэкӀэ зэпӀэгӀуу къэтхӀа щапхӀэхэм деж дгӀэзэжмӀэ, бзэр зезыхӀэ цӀыхум зы лӀуэхугӀуэм ехӀэлӀауэ я

къарукӀэ зэхуэдэу псалъитӀи къыгӀэщӀыиу щхӀэусыгӀуэ илӀэкӀым жыӀапхӀэщ, апхуэдэу шыхӀуки, илъагӀу, зыхищӀэ псом псалъэщӀэ къахуигупсысыну нӀскӀым. ЕтӀуанэ щхӀэм и префиксу къалъытэ у-мрӀэ б-мрӀэ иджырей къэбэрдей-шӀэрджэсыбзэмрӀэ адыгеибзэмрӀэ – ахэр бзэжыым цӀыхухӀумрӀэ цӀыхубзымрӀэ зэпӀэхӀэхуэу зызэрыуагӀазуэу къагӀэсэбӀэпу шыта псалъэлупщӀэхэщ. Бзэм нӀхӀапӀуэ елӀжӀа щӀэныгӀэлӀхэм адыгӀэбзэмрӀэ абхӀазыбзэмрӀэ ехӀэлӀауэ цӀыхухӀу подклассрӀэ (уара) «erkeklerin alt sınıfı» цӀыхубз подклассу (бара) «kadınların alt sınıfı» къыхигӀэщхӀэхукӀа фӀэщыгӀэхэр къэбгӀэсэбӀэпыну нӀхӀэ ззэгӀыр хьӀэкӀхӀуэкӀлӀэхэм ехӀэлӀауэщ.

Убыхыбзэм шыщ щапхӀэхэм (*ды-уа* «ceset», *ды-уалъа* «ölme zamanı») я япӀэ лӀхӀэр (*ды-*) адыгӀэбзэм хэт псалъэм и етӀуанэ лупщӀэм егӀэпщӀапхӀэщ: *хӀэ-дӀэ* «ceset», а купщӀэ дӀэдӀэр илыгӀыу. Убыхыбзэми адыгӀэбзэми дызыщрихӀэлӀэ *Уа-щхӀуэ* псалъэм хэт *уы-м* «хӀугӀэ» е «хӀу»-р къызэрыщыхӀэщым шӀэч хӀлӀкӀым, *щы-* лӀхӀэм бгӀэдӀэлъ мыхӀэнэр «щылӀэн», *хӀуы/хӀуэ*-р егӀапщӀэ *мы-хӀу* «olgun değil», *хӀу-н* «olmaktır». Езы псалъэр зэрыщыту къапщӀэмӀэ, «зӀэпӀэщу зэрыува хӀугӀэм и щӀэдзӀапӀэ» (mükemmelliğe getirildi), (hazır olana kadar getirildi), аращ «*УафӀэр къащхӀуэу, щӀыльӀэр щхӀуантӀлӀэу*» жыхуилӀэм -*щхӀу-* лӀхӀэм тӀэунейрӀэ дыщӀрихӀэлӀэр. БзэщӀэныгӀэм үхӀкӀыу нӀгӀуэщӀи щӀэныгӀэхэм үхӀэмыхӀуэ *УащхӀуэ* псалъэм и мыхӀэнэм и гугӀу пщӀыуэ щытмӀэ, пасӀэрей адыгӀэхэм тхӀэпӀэлытӀэу хӀугӀэ нӀмыщӀи цӀыхубз теплӀэ зилӀэ ялӀэу шытакӀым икӀи абы къыпкӀырыкӀыу псом я щхӀэ тету къащыхӀурт хӀугӀэм и щӀэдзӀапӀэу къалъытэ *УащхӀуэ*. ЦӀыхур зыщымыгӀуазэ, къыгурымылуэ, зыхимыщӀыкӀым щошынӀэ, абы къыхӀкӀыу апхуэдэ лӀуэхугӀуэхэм я къежӀапӀэу зыгуэр къыгупсысын, къыфӀэщӀыи хуей мӀэху. Псом хуэмыдӀэу ар дӀунейм и къӀэхӀукъащӀэм, үэщӀым и зыщӀыкӀэм ехӀэлӀащ икӀи къыгурымылуэ псом къыригӀэгӀэщӀащ зыгуэрым и теплӀэу «къаруушхуэ зыбгӀэдӀэлъу хӀугӀэм и щӀэдзӀапӀэ гӀуэр». ИщхӀэкӀэ (үгӀүмкӀэ)

кыыщеклүэки, кыыщыху псоми а «хьугьэм» и гуащлэ хэлъщ икли щыым тет псэушхэ псори зрегъаклүэ. Псэ луту пасэ адыгэхэм сыт ищысы кьащлэу, зиужу, багьуэу щылэ псор кылъытэу шытащ. Апхуэдэ лүэху бгьэдыхьэклэм кыыхэклащ кыгьэм зэран хуэхуу яльэгьуламэ, «*уумыуд, псэ лутц*»; «*гуэныхьщ, гуумыщыкы кьудамэр*» хужалэныр, ауэ апхуэдэ жылэгьуэхэр мывэм, нэгьуэщл хьэпшып е щылэныгьэм ехьэллэуэ жалэ хабзэкьым.

Апхуэдэу шыщытклэ, щапхэ кызыэкьыртыхэм хэт лупщлэ *уы/уэ*-р кызыэрыдгурьуэн хуейр «цыху» купщлэр зыбгьэдэлъ псалъэукьым, атлэ «хьугьэм и щлэдзаплэ».

Адыгэм и «хьугьэм и щлэдзаплэ», «бзыгьэм и щлэдзаплэ» жытлэу кьэдгьэлъэгьуэхэм хуэдэ еплъыклэхэм дыщрохьэллэ кытаймрэ грекымрэ я мифологиехэм. Абыхэм кызыэрыхьэщымклэ, «уафэмрэ щыимрэ цыхухэр кызытехьука адэмрэ анэмрэ ещхьщ: уафэм хьур кыгьэщлэщ, щыим – бзыр (мыпхуэдэ лүэхуеплъыклэм кыгьэщыжа гупсысэщ уэщыим и щлэдзаплитл – цыхубзыр цыхухьум и лъабжьэ щлэтыныр, щыир уафэм и щлагь зэрыщлэтым хуэдэу). Гу лытапхьэщ грекыбзэм хэт «антропос» (цыху, цыхухьу) псалъэр этимологиеклэ «ишхьэклэ дэплъей», «уафэмклэ дэплъей» жилэу кызыэрызэкьрахым, ауэ адыгэ дуней еплъыклэм «хьугьэм и щлэдзаплэу ищлагьымклэ кьеплъых» мыхьэнэр илэщ.

Зэрыжытлащи, *уы/уэ* псалъэ лупщлэм бзэщлэныгьэм дыщыхэмыкыимрэ нэгьуэщл щлэныгьэхэри кьетпхыурэ щызэкьыртыхым дежрэ кьарыкы мыхьэнэр зыуэ щыткьым. Абы и щыхьэту кьэтхутэ макьым бзэщлэныгьэмрэ физикэ щлэныгьэмрэ я зэпылпыплэм деж щыдубзыхуну иужь дихьэнщ.

Псори зэрышыгьуазэщи, *тхьэклумэ*-м кыиубыдыр уалэщ (titreşim), ауэ абы ар кыиубыдын щхьэклэ, уалэр зыгуэрым кыгьэхьун хуейщ, псалъэм папщлэ, *сэ укьызэдэ/Уэн папщлэ, зыгуэр згьэ/Ун хуейщ, а згьэ/Уар кьэзубыдыр тхьэклумэщ*. Сэ хьэрф кызыжьэдэлъэткьым, атлэ макьщ – ар *уалэщ*: си *УМ* кыкылыр *зУщ, У-щ, Уалэщ*. Мы псалъэхэм япкьырыл купщлэр ззыпхыр бзэракьым, логикэ кьудейкли упэлъэщынукьым, атлэ зэхэзыгьэклифынур физикэ щлэныгьэрщ. Адыгэбзэм *у-р* лыхьэу зыхэт псалъэхэр физикэм уалэм щхьэклэ жилэр ебгьэпщэжмэ, псори яплэ ирегьуэвэж. *Тхьэклумэ* псалъэм *к/у* лыхьэмрэ, *лун* псалъэм хэт *л/у*-мрэ тыншу зэрызэхэklar и щыхьэтщ *к/у, л/у*-хэр зы макьыу щымыту зэхэту кызыэрыкыурэ: $k + l + u$.

Физикэмрэ химиемрэ зи лэщлагьэ щлэныгьэллэхэм кызыэралъытэщи, дунейм сыт ищысри *щоУалэ*. Апхуэдэу, Принстон университетым химиемклэ щлэныгьэллэхэм щлэгьэхуэбжьа лазер спектроскопиер (ultrafast laser spectroscopy method) кьагьэсэбэпурэ квантхэм мэскьалхэр (particle) ягьэлэпхьуэн щхьэклэ, уалэ кызыэрагьэсэбэпыр кьахутащ¹. Дэри, тхьэклумэ псалъэм хэт *у-мрэ гьэ/ун* псалъэм хэт *у-мрэ* зэтпхыжри, нэгьуэщл псалъэхэми ар кызыэрыхьэщыр кьэдгьэсэбэпурэ *уалэ* «titreşim» мыхьэнэ кыгьэлъэгьуэнклэ зэрыхьунум дыкьыхуэклүащ. Езы псалъэми хэт *у-м* а мыхьэнэр зэрилэр кыиделүэки.

Ди кьэхутэныгьэр зэтщылла [у] макьым бгьэдэлъ купщлэр ар здэуэ щыплэм елытащ. Бзэхабзэм дызэрыригьэсам хуэдэу, *у-р* зи гьусэ дамыгьэхэм яужь иту кьаклүэмэ, абы купщлэу бгьэдэлъщ – «кьэпсэлым дежклэ хуэклүэу уалэ (vibration) кьэгьэхуныр». Зи гьуса хуэдэ дамыгьэхэм япэ иту кьаклүэмэ, «узыбгьэдэтым, узыхэтым кыилүкыу уалэ (vibration) кьэгьэхуныр». *Хыр мэуалэ; пшэр уалэу уэгуи итц щапхьэхэм* физикэ и лэныкьуэклэ абыхэм, хымрэ, пшэмрэ Физикэ щлэныгьэм зэрыжилэмклэ, ар (*уалэр*) сыт хуэдэ лүэхуэуэми, щылэныгьэми хэлъщ: цыхуми, кыгьэхэми, псыми, нэхугьэми, н., дунейр зэрызэхэт псори нэм кыищтэф кьудейр аракьым, дымылбагьуу лүэхугьуэ щылэр нэхьыбэщ. Физико-математикэ щлэныгьэхэмклэ кандидат Борисовский В.В. зэритхымклэ, «мэуалэ үнэхэри станок (Хьэпшып, лэмэпсымэ зэрэщл машинэ), машинэ лъабжьэхэри, бгыкьухэри, лъэмыжхэри, ток (electric current) клапсэхэри, хьэуари, жыг кьудамэхэри, дигури. Мис ахэр псори механикэ уалэщ икл уалэр нэхьыбэжщ, зэхуэмыдэщ, зэмыщхьщ, ауэ а псори зыубзыху хабзэр зыщ» (Борисовский, 2014, н. 4).

Бзэхабзэмклэ **кь** префиксым сытым щыгьуи «лүэхугьуэр/лэжьыгьэр здэгьэза лэныкьуэр» кьегьэлъагьуэ, ауэ абы *у-р* щыщыгьуэм деж (*кьу*), «лэжьыгьэм уалэ (vibration) кыгьэхьуу ар жызылам дежклэ зэрыгьэзар» кьегьэлъагьуэ. *лук/* псалъэм «лэжьыгьэм уалэ (vibration) кыгьэхьуу ар жызылам

¹ (<https://naked-science.ru/article/physics/kvantovye-kolebaniya-i-perenos-elektrona>)

бгъэдэкӀыу зэрыщытыр» кыдегъащӀэ. Щапхъэу кэтщта зэпэщӀэуэ мыхьэнэ зиӀэ псалъитӀыр кӀу-р зы макъыу зэрыщымытым, атӀэ ар зэхэту кызызэрыкӀуэм, программэм хуэдэу ди щхъэ иубыда кӀудейуэ зэрыщытым щыхьэт тохъуэ.

Ди кӀэхутэныгъэм дэ пщэрылъ зыщытщӀыжакъым макъ псоми я купщӀэр дубзыхуныр икӀи апхуэдэ лэжьыгъэр зы статья кӀудейкӀэ зэфӀэкӀынукъым, ауэ кыкӀэлъыкӀуэнкӀэ хъуну щӀэныгъэ лэжьыгъэхэм мыпхуэдэ луэхугъуэхэр и кӀэм нэсу зэфӀахыну дыщогугъ.

Пересмотр

- Адыгэ Іуэрыуатэ. (1963)– Налшык: КБНИИ,.
Борисовский В.В.(2014). Колебания и волны (теория и практика). Рубцовск: РИИ.
Бырсыр Б.М., Бырсыр С.А.(2018). Убыхско-адыгейско-русский словарь. Майкоп: АРИГИ.
Грамматика абхазского языка. Фонетика и морфология. (1968). Сухуми: Алашара,
Гъыш Н.Т.(2008). Избранные труды по языкознанию / Н.Т. Гишев. – Майкоп: ООО «Качество».
Иванов Н.Р.(2015). Избранные труды. Этимологический анализ некоторых адыгских (черкесских) слов. Нальчик: Изд. М. т В. Котляровых,
Къумахуэ, М.А. (1981).Сравнительно-историческая фонетика адыгских (черкесских) языков. М.
Новоспасская Н.В., Авагян А.А.(2021). Однонаправленность грамматикализации в современной лингвистике // Вестник РУДН. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. 89-104 с.
Рогав Г.В. (1956).К вопросу о структуре именных основ и категориях грамматических классов в адыгских (черкесских) языках. Тбилиси.
Рогав Г.В., КӀерашӀ З.И. (1966).Грамматика адыгейского языка. – Майкоп.
Урыс Хь. Ш.(1980) Морфемика адыгских языков, Нальчик: Эльбрус.
Чкадуа Л.П., КӀэрашӀ З.И.(2003). О некоторых вопросах развития спряжения глагола в абхазско-адыгских языках // Абхазоведение. Язык. Фольклор. Литература. Сухум: АБИГИ.
Шагъыр А.К.(1977). Этимологический словарь адыгских (черкесских) языков. М.: Наука, Т.2.
Шагъыр, А.К.(2004). Фонетика и морфология кабардинского языка. Нальчик: Эль-Фа.
Яковлев Н.Ф.(1948). Грамматика литературного кабардино-черкесского языка. М.-Л.
Яковлев Н.Ф., Ашхьмахуэ Д. (1941).Грамматика адыгейского литературного языка /М.-Л.

ТегъэщӀапӀэхэр

- Словарь кабардино-черкесского языка / Институт гуманитарных исследований (1999). КБНЦ РАН. – М.: Дигора.
Толковый словарь адыгейского языка (2010) Т. I. / ОАО Майкоп:«Полиграф-Юг».
Тхьэркъуахъуэ Ю.А.(2004). Русско-адыгейский словарь. Майкоп: ГУРИПП «Адыгея».

Хьыт тегъэщӀапӀэ

<https://naked-science.ru/article/physics/kvantovye-kolebaniya-i-perenos-elektrona>

Referances

- Adyghe Iueriuaate. (1963) - Nalshyk: KBNIA.
- Borisovsky V.V. (2014). Outings and waves (theory and practice). Rubtsovsk: Rii.
- Byrsyr B.M., Byrsyr S.A. (2018). Ubeykhsko-Adygea-Russian dictionary. Maykop: Arigi.
- Grammar of the Abkhaz language. Phonetics and morphology. (1968). Sukhumi: Alashara,
- Gysh N.T. (2008). Selected works on linguistics / N.T. Gishev. - Maykop: Quality LLC.
- Ivanokov N.P. (2015). Selected works. Etymological analysis of some Adyghe (Circassian) words. Nalchik: ed. M.T.V. Kotlyarov,
- Kumahue, M.A. (1981). Survey-historical phonetics of Adyghe (Circassian) languages. M.
- Novospasskaya N.V., Avagyan A.A. (2021). Singlence of grammaticalization in modern linguistics // Bulletin of RUDN. Series: Language theory. Semiotics. Semantics. 89-104 p.
- Rogava G.V. (1956). The question of the structure of the nominal foundations and categories of grammatical classes in Adyghe (Circassian) languages. Tbilisi.
- Rogava G.V., Klrasche Z.I. (1966). Grammar of the Adyghe language. - Maykop.
- Urys hh. Sh. (1980) Morphemics of Adyghe languages, Nalchik: Elbrus.
- Chkadua L.P., Klerasche Z.I. (2003). About some issues of the development of the conjugation of the verb in the Abkhaz-Adyghe languages // Abkhazor. Language. Folklore. Literature. Sukhum: Abigi.
- Shayyr A.K. (1977). Etymological Dictionary of Adyghe (Circassian) languages. M.: Science, t.2.
- Stepyyr, A.K. (2004). The phonetics and morphology of the Kabardian language. Nalchik: El-Fa.
- Yakovlev N.F. (1948). Grammar of literary Kabardino-Cherkess language. M.-L.
- Yakovlev N.F., Ashhyemahue D. (1941). Grammar of the Adyghe literary language /M. L. Tegestishiapieher
- Dictionary of Kabardino-Cherkess language / Institute of Humanitarian Research (1999). KBNC RAS. - M.: Digora.
- Explanatory Dictionary of the Adyghe Language (2010) T. I. / OAO Maykop: "Polygraph-South".
- THERKUEAHUE Yu.A. (2004). Russian-Adyghe Dictionary. Maykop: Guripp "Adygea".
- Hyt Tegashchlaple
- <https://naked-science.ru/article/physics/kvantovye-kolebaniya-i-perenos-elektrona>